

УДК 32(092)Драгоманов

Новакова Н.О.

Концепція суспільно–політичної еволюції в працях М. Драгоманова

Проаналізовано проблеми соціально–політичної еволюції в працях М. Драгоманова, відомого українського науковця. Розглядається питання співвідношення революції та еволюції, оптимальних шляхів політичного розвитку.

Ключові слова: суспільно – політичний розвиток, еволюція, революція.

Сучасний політичний розвиток в Україні характеризується незавершеністю процесів державотворення та суспільною невизначеністю мети політичних змін. В зв'язку з цим важливим видається аналіз наукового доробку визначних українських мислителів, їх уявлень про можливі моделі та шляхи трансформації політичної системи України, її особливості та рушійні сили. Одним з найпомітніших мислителів, що приділяв значну увагу визначеній проблематиці, був М. Драгоманов.

Дослідження праць М. Драгоманова викликає зацікавленість багатьох науковців як в межах України, так і закордоном. Цій тематиці присвятили свої роботи А.Круглашов, В.Лісовий, М.Шаповал, І.Лисяк – Рудницький та інші. Не зважаючи на велику кількість досліджень, питанню суспільно – політичної еволюції в доробку М. Драгоманова не було присвячено спеціальних праць. Тому мета даного дослідження: аналіз поглядів М. Драгоманова на суспільно – політичну еволюцію, її співвідношення з таким видом суспільно – політичного розвитку, як революція.

Михайло Драгоманов (1841 – 1895) – видатний український історик, етнограф, літературознавець і публіцист. Політичні погляди М. Драгоманова формувалися під впливом поширених у тогочасній Європі ліберальних і соціалістичних ідей. Ключовим у політичних поглядах М. Драгоманова є поняття «громада». Держава, на думку науковця, не задовольняє прагнення людини до свободи і справедливості, тому єдиним виходом є впровадження народоправства. Громада виступає первинною ланкою організації суспільного життя. Стосунки між громадами мають будуватися на федеративних засадах. Федерація утворюється з громад в результаті децентралізації управління державою. Федерація втрачатиме державні функції і поступово прийде до адміністративної автономії та децентралізації.

Принцип федералізму також визначав погляди М. Драгоманова на національне питання: він відкидав націоналізм і сепаратизм.

М. Драгоманов приділяв багато уваги проблематиці суспільно – політичного розвитку. У своїх працях він проаналізував сутність явища еволюції, процес формування поняття «еволюція», його співвідношення з іншими видами суспільно – політичного розвитку, а саме з революцією. У цьому контексті дослідник найчастіше вживає поняття «поступ», розуміючи під ним незворотній процес вдосконалення, покращення, тобто прогрес. При цьому поступ, на думку М. Драгоманова, відбувається не «ривками», а гармонійно, органічно. Дослідник не заперечує ролі революцій у розвитку, але вважає їх лише формами, що інколи приймає еволюція. Він не розрізняє таких термінів як революція, повстання, бунт.

Характеризуючи концепцію суспільно – політичної еволюції М. Драгоманова, І Лисяк – Рудницький зазначав, що мислитель не вважав поступ автоматичним процесом, а також не ототожнював його з технічними досягненнями. Така позиція була новим шаблоном у розумінні суспільно – політичної еволюції. Визначними характеристиками поступу для М. Драгоманова є перехід до вищого ступеня духовної культури, соціальної справедливості.

Інший дослідник творчості М. Драгоманова, В. Лісовий, наголошував на тому, що для концепції суспільно – політичної еволюції М. Драгоманова характерним є історизм, тобто залежність сприйняття явища від певного рівня історичного розвитку: «Історичний підхід поширюється Драгомановим на пояснення наших соціальних явищ, інституцій, але і самої свідомості, розвитку тих чи тих ідей. Такий історизм, однак загрожує прийняттям тієї діалектики розвитку, яка розхитує, зрештою, етику. Всі поняття та ідеї (в тім числі етичні) стають відносними, залежними від рівня історичного розвитку. Уникнення такого історичного релятивізму досягається тим, що для Драгоманова прогрес є здебільшого питанням про вищий рівень духовної культури і соціальної справедливості. Надісторична і позаісторична «ідея справедливості», тобто певний етичний принцип, знову рятує Драгоманова від детерміністичного еволюціонізму, а заодно і від етичного релятивізму» [6, 87 – 88].

Формування уявлення про суспільно – політичний розвиток М. Драгоманов пов'язує зі змінами у релігійних віруваннях. Дослідник вважає, що саме релігія від початку історії людства і до доби Просвітництва закладала форми сприйняття світу людиною. Зокрема, для давніх вірувань було характерним уявлення про так званий золотий вік – найкращий період в історії людства, що був раніше, а подальша історія людства розглядалась як поступовий занепад. Така концепція, на думку М. Драгоманова, не сприяла активній позиції людини, прагненню до впровадження змін на краще, а лише поширювала песимізм і ностальгію за минулим. Але вже у релігії персів з'являється уявлення про боротьбу з лихом – тобто певна можливість для покращення життя. Це, на думку дослідника, перше явище в історії релігії, що мало величезний вплив на подальші уявлення про поступ.

Якісні зміни в уявленні про поступ відбулись з появою християнства. Вперше з'явилась концепція лінійного розвитку, спрямованого до кращого.

Великий потенціал для еволюції, на думку М. Драгоманова, несли претензії християнства на всесвітність. Християнські вчителі наближались до думки, що в житті є поступ до кращого і вважали саме цю модель вірною для всього світу.

М. Драгоманов, констатуєчи позитивну роль християнства для розвитку уявлення про еволюцію, наголошував на тому, що, особливо в добу Середньовіччя, таке вчення мало також низку негативних рис. Це стосується зокрема аскетизму, що пропагувало християнство. Дослідник вважав таку позицію непродуктивною, шкідливою для ідеї поступу. Адже якби всі люди відмовились від насолод світського життя, земних втіх та подалися у відлюдники історія людської цивілізації просто закінчилась би: «Якби всі люди рішучо перейнялись такими думками, то настав би кінець не тільки всякому поступові між людьми, а і всякому громадському життю, та й самому людському родові. Є й досі такі люде, що думають, що се було б і краще, а надто, коли б душі всіх людей, що засудили себе на бездітну смерть, жили вічно коло Бога в царстві небеснім. Нема що говорити, чи краще це було б, чи ні. Бо річ у тім, що того не може бути, бо скільки б не намовляли людей проти світа та життя, проти того щоб женитися та йти заміж, все таки велика більшість людей жила й живе на світі громадами, одружуючись та родячи дітей. І так певно буде воно завсіди, бо така вже людська природа. Отже значить треба відповідно до цієї природи придумати й думки про світове, громадське й особисте життя, щоб воно поліпшувалось, а не нищило ся» [4,45].

Християне звзгалі протиставляли себе земному світові, оскільки земний світ вважався царством диявола. Тому все мирське, тілесне тим більше вважалось нижчим за духовне. Такі уявлення, на думку М. Драгоманова, гальмували розвиток і були шкідливими для людства.

Дослідник підкреслював, що в рамках християнської філософської системи подальше становлення уявлень про еволюцію було неможливим. На думку науковця, людство повинно було перестати спиратись на релігію, оскільки «поступ тормозився сліпою довірою до попів» [4,45].

Подальшим етапом в розвитку уявлень про еволюцію, на думку М. Драгоманова, стала доба Просвітництва. Для цього періоду характерне переведення акценту з надприродного на людське, аналіз розвитку через науку. М. Драгоманов дуже позитивно оцінює процеси, розпочаті в добу Просвітництва: «Як тільки гуманісти звернули увагу на людське життя, на землю, зразу ж почали вони розбивати і громити порядки, розбивати, що в їх лихе, і стали думати про те, які мусіли б бути добрі порядки якби їх завести» [4,52].

Найкращою книгою про нові порядки М. Драгоманов вважає «Утопію» Т. Мора. Цінність цього твору для формування уявлень про еволюцію, на думку вченого, перш за все в тому, що уявний ідеальний устрій, який описується в «Утопії», не є чимось надприродним. Це ідеал, але такий, який можуть реалізувати на землі самі люди без втручання надприродних сил. Отже «Утопія» дає напрямок розвитку людства, спрямовує його до кращої мети: «Та властива вартість книги Мора про Утопію не в тих чи інших думках його про різні державні порядки, а в тому, що він звернув увагу на громадське життя на землі, що міркував про се життя, опираючись на вільний розум, а ні на якісь церковні

приписи, та протиставляв недоладним порядкам на Землі не царство Боже, або небесне, котре не залежить від людей, а взірець, котрий людей коли схочуть, самі можуть виконати на землі» [4,55].

Але «Утопія» не називала шляхи, конкретні кроки досягнення ідеалу. Наступним кроком на шляху становлення уявлень про поступ, на думку М.Драгоманова, стало розуміння того, що «громадські порядки змінюються не відразу, а помалу, так що на місце старого, що розвалюється, виростає нове, і зміни ті робляться не так волею царів, як волею громадян, у яких повстають нові думки» [4,56]

Суттєвим кроком вперед, на думку мислителя, була також відмова науковців від беззаперечного визнання авторитетів: «Світські вчені, як наприклад згаданий вище Бекон, дійшли думки, що в справах світської науки треба доходити правди вільною пробою, не покладаючись на те, що кажуть старі люде, або вчені старих віків, і встановити у тих справах вільність від усякого авторитету. Спершу ті вчені, як і сам Бекон, хотіли наділити світську науку і віру так, щоб в науці про світські річі держатись досвіду вільного від усякого авторитету, а в справах віри користись авторитетом святого письма, або навіть і церковного уряду. Та такий поділ здав ся неслухним і неможливим, і вчені люде признали, що над розумом людським неможна ставити жодної старшини, що розум мусить у всьому бути вільним від усяких авторитетів» [4,61]. Дослідник вважав, що церква формувала такий світогляд, коли давні істини вважались беззаперечними. Нова наука навпаки ставила старі погляди під сумнів. Це, на думку автора, було великим прогресом само по собі, а також формувало ідею про розвиток людських знань.

Отже, за М.Драгомановим, ідея еволюції формувалась паралельно з розвитком релігійних вірувань людини та її філософських уявлень про світ. З часом, людство перестало задовольнятися апеляцією до надприродних сил і воно звертається до науки та наукового досвіду. Роботу «Рай та поступ» М.Драгоманов закінчує саме аналізом доби Просвітництва, якій ми і зобов'язані, на думку вченого, сучасним уявленням про еволюцію. Концепція М.Драгоманова багато у чому слушна: формування теорії суспільно – політичної еволюції відбувалося паралельно до появи лінійної концепції історії, розвитку науки, секуляризації. Але Просвітництво характеризується надмірною вірою у науку та невпинний прогрес, що властиве і для уявлень М.Драгоманова про еволюцію.

Аналізуючи явище еволюції, М.Драгоманов розглядав його глобально. Тобто він вважав, що еволюція відбувається в масштабі людства, а не в масштабі окремих країн. науковець вважав, що вивчаючи процеси суспільно – політичних змін в окремих країнах, можна дійти висновку, що в якийсь період розвиток зупиняється, або навіть наступає регрес. Але, якщо подивитись на процеси ширше і підняти рівень дослідження до масштабів всього людства, то одразу стане зрозуміло, що еволюція не зупиняється ніколи: під час кризи у одній країні, розвиток відбувається в іншій. Таким чином, в підсумку, суспільно – політичний розвиток не зупиняється і не переривається ніколи: «Коли дивитись на долю окремих народів, то можна часто не тільки не побачити поступу, але навіть погіршення тої долі, бо ж часом траплялося, що цілі народи попадали в неволю до чужинців, або й зовсім гинули. Але коли оглянути долю всіх народів на землі, принаймні з того часу, з якого

можна мати писані спомини про ту долю, то безумовно завважаємо, що тим часом, як в одного народу поступ часом іноді спинявся, або зовсім переривавсь, то він у другого народу все таки ішов далі, або що поступ з одного боку спинявся серед якого сь народу, то з другого боку, серед другого народу було якраз навпаки аж поки згодом один народ – не навчав ся в другого того, в чому він остав ся позаду» [4,65].

Потрібно зазначити, що поняття «еволюція» та «прогрес» були для дослідника тотожними: «... думки про поступ, себто про те, що життя людське де далі не гіршає, а кращає» [4,56]. Найяскравіше, на думку дослідника, еволюція помітна у точних науках, але це не означає, що духовний розвиток людства стоїть на місці. Прогрес у технологіях «переміняв вже на краще почасті і людську натуру» [4,67], а також «той поступ доводить до поступу в відносинах між народами та в порядках громадських і державних» [4,69].

Розвиток науки і технології, спрощуючи знаряддя праці, змінюючи виробництво, робить, на думку М. Драгоманова, суспільний лад більш демократичним, справедливим: «На те, щоб технічний поступ не шкодив біднішим людям, знайдено вже лік; лік той просвіта та єдність між бідними людьми, між робітниками, в домаганні підвищити плату за працю, примусити держави крайові, і громадські уряди ліпше вдержувати копальні, фабрики, доми для робітників, а далі в домаганню, щоб всі ті заклади переходили під уряд і на власність самих робітницьких спілок. Тоді всі вигади технічного і наукового поступу будуть рівно корисні для всіх людей і поступ той стане ще скорший, так що людська праця стане дуже легка, хоч, звісно, зовсім не щезне, як про се думали ті, що складали оповідання про райське життя: минуле чи будуче» [4,68]

М. Драгоманов розробив цілісну концепцію суспільно – політичного розвитку. На думку науковця, якісні зміни у суспільстві можуть виникати лише шляхом поступових змін, коли вони «проростають» паралельно з поступом науки, технологій, культурним розвитком. Але це не означає, що дослідник заперечував значення революцій для людського поступу. Можна сказати, що взаємозв'язок революцій та еволюцій дослідник розглядав діалектично. Ці протилежні форми розвитку, на думку автора, доповнюють одна одну. Шляхом революції можна змінити уряд, домогтися тактичних змін. У цьому сенсі революції у Драгоманова є виявом процесу еволюції, що охоплює людство та природу як складні системи. Революції, на думку науковця, не можуть призвести до фундаментальних змін, а лише скорегувати, дещо пришвидшити чи уповільнити розвиток.

У статті «Михайло Драгоманів – його життя, наукова, політична та громадська діяльність» Я. Довбищенко наводить думки М. Драгоманова про роль революції у суспільно – політичному розвитку: «Саме поняття соціальної революції не має рації, якщо слово революція розуміти в звичайному значенню горожанської війни... Революція, як озброєне повстання певної меншости, (більшости нема чого повставати) є поняття кола відношень політичних, державних і там має певний резон, бо для повалення данного зовнішнього державного устрою та встановлення другого буває досить і певної меншости, хоч і не завше буває досить для скріплення його» [1,36].

На думку науковця, революція не в змозі вирішити фундаментальних питань, таких як зміна суспільно – політичного устрою. Для цього,

за М. Драгомановим, потрібно мати «готовий план», який виробляється за довгий період часу паралельно з розвитком техніки, культури, науки. Дослідник робить акцент на тому, що такий план «виростає низкою спроб в постійній ріжнобічній боротьбі зі старим порядком і в таких само спробах встановити нові порядки. цей зріст і складає ту громадську еволюцію, в котрій військові дії, як вибухи класової ненависти, заколоти та революції, звичайно неминучі, але в ній складають вони частину, і до того не саму важливу» [1,37], а отже якісні зміни у суспільстві не можна зробити одномоментно — потрібно, щоб вони були підготовлені в ході органічного поступового розвитку.

У праці «Слово до громади» М. Драгоманов приділяє увагу аналізу явища революції та фактори, що впливають на її успішність чи неуспішність. Форма суспільно — політичного розвитку, на думку М. Драгоманова, перш за все залежить від особливостей громади: «Мало того, стан громади серед котрої живе чоловік, в інший час збуджує такий дух, попихає громаду до таких способів, котрі наперед і вигадати неможна» [3,127]. Громада, як певний колективний організм, сама визначає шляхи свого розвитку, а окремий індивід реалізує цей шлях. Одним з головних факторів успіху лідера, що хоче спрямувати розвиток громади в тому чи іншому напрямку, є його приналежність до громади. На думку М. Драгоманова, лише людина, що довгий час живе у громаді та бере активну участь у її справах може мати успіх як очільник певних соціальних перетворень: «тільки осілість в громаді з докладною, явно потрібної громаді працею дає основу на якій можна толкувати сь про те, якими способами і на якій часте ба добиватись зміни громадських порядків, яку звать то переминою (реформою), то переворотом (революцією)» [3,127]. Неможна не погодитись з думкою М. Драгоманова, що повести народ за собою може той лідер, який розуміє прагнення та сподівання людей, живе та дихає тим самим, що і вся громада: «Ясно, що діло не в спробах, а в цілі, та в живій спільності чоловіка, котрий має думки про потребу зміни в порядках громадських, з тією громадою, серед котрої він живе. При такій спільності, котра, як сказано було зараз, виростає тільки з осілості та з докладної праці, можуть мати вагу, й ті проби добиватись докорінних змін в теперішніх порядках, ті проби, котрі радять робити, замість проповіді словами, прихильники повстання *progranda par les faits*, бунтів (проповідь ділами)» [3,127]. На нашу думку, така спільність, вкоріненість лідера у громаді якщо і не є запорукою успіху, то точно сприяє діяльності лідера.

М. Драгоманов вважає безглуздими думки, що революція чи переворот (дослідник не розмежовує цих термінів) може робитися згори. Спираючись на думку про необхідність вкоріненості лідера в громаді, він наполягає, що революція може здійснитися лише знизу, так би мовити визріти в середині громади. Думки М. Драгоманова щодо важливої ролі лідера у процесі революції чи бунта не суперечать цьому, адже лідер для дослідника — це частка громади, що знаходиться в середині не претендуючи на зверхність. Революція для М. Драгоманова — це крайній засіб домогтися правди, відновити свободу та справедливість, коли економічні та громадські умови настільки несприятливі, що народ вже не може терпіти: «Повстання робляться від гарячої крові, од нетерплячки, од невинної неправди, котра гніте людей як раз в той час, коли вони повстають, — і їх не можна ні втішити, ні підняти розпо-

вами, а також початками чужих громаді людей — тоді, коли вони, а не громада, надумались його підняти» [3,127]. Але навіть за найважчих обставин, громаду у такому повстанні може очолити лише член громади. Це, на думку М.Драгоманова, природний стан речей, адже настрої громади передається всім її членам і тоді просто не можна втриматись від радикальних дій, а сторонній людині важко зрозуміти прагнення громади: «В 95 случаях из 100 навіть «бунтареві», не громадському чоловікові, трудно буде розпалитись самою думкою настільки, щоб понести свою голову у тій справі, котра просто не вражає його ока й вуха. З другого боку, ні один справді живий чоловік не витримає, щоб не пристати до діла, що робиться коло його, в якому він бачить хоч зерно своєї правди, і не постаратись, щоб то зерно розрослося, як найбільше. Коли такі живі люде з громадівців наших, ставши своїми людьми в мужицьких громадах, будуть свідками того, що громадам тим робиться кривда, котрої вони не можуть стерпіти, то, певно, вони й повстануть купі з громадою» [3,130].

Такі погляди М.Драгоманова зумовили його критичне ставлення до закликів підбурювати народ на революційні дії чи розбурхати революцію бодай в маштабі країни. Мислитель вважає, що такі спроби приречені на провал, бо якби обставини призвели до великого бунту, то «більша частина народу обійшлась би без всяких верховодів, котрі б її кликали та строїли, та зводили» [3,131]. Тому громадівці, на думку науковця, мають підтримувати лише місцеві повстання, що виникають без зовнішнього втручання. Така позиція М.Драгоманова не бездоганна. Звичайно, обстоюючи ліберальні цінності, а головне свободу, дослідник вірив у самоорганізацію людей та їх здатність вести ефективно громадське життя без зовнішніх органів примусу, таких як державний апарат. Але нам видається, що успіх революції багато в чому залежить саме від ефективної координації, організації та дисципліни, яких важко досягти без участі центрального керівництва.

М.Драгоманов акцентував увагу на особливостях російських, чи скоріше слов'янських повстань. На думку дослідника, повстання мужиків у Російській імперії відрізнялись від революцій чи повстань у Європі насамперед тим, що вони не були спрямовані проти влади монарха. У народу була сильна віра у «доброго царя», тому повстання були спрямовані скоріше проти місцевих чиновників. В цьому криється причина, що, з одного боку, ці повстання були місцевими, а з другого — що з'являлась велика прірва між мужиками та елітою. Адже інтелігенція прагнула саме зміни суспільно — політичного ладу, запровадження конституційної монархії, республіки, або навіть бездержавницького самоврядування, а народ навпаки — іделізував монарха: «Найслабший бік мужицьких бунтів в Росії, не тільки в середній Московщині, а з XVII ст. і в нашій Україні, й, навіть, здається, й в других козацьких землях, завше був і єсть в тому, що в мужиків нестало розуму про державні порядки, що мужики, постаючи проти тієї неправди, котра безпосередньо давить їх, завжди думають, що вони повстають не проти порядку державного, а за закон, за царську волю, проти котрої йдуть мовби то й не вони, а пани, або чиновники» [3,130].

Отже, М.Драгоманов вважав, що суспільно — політичний розвиток відбувається шляхом еволюції. Еволюція, за М.Драгомановим — це поступальний рух до кращого, більш розвиненого стану, тобто прогрес.

Але дослідник не зводить еволюцію до розвитку техніки та матеріального виробництва, навпаки, визначальним фактором розвитку є поступ у культурі, етиці, політичній системі. Дослідник вважав, що еволюція відбувається у масштабах всього людства. У певні періоди в окремих країнах або регіонах можуть відбуватись революційні перетворення, але, на думку науковця — це лише вияв, форма, яку приймає еволюційний процес. За М. Драгомановим, революцію неможна вважати такою ж формою розвитку, як еволюція, бо через революцію можна досягти лише поверхових змін. А якісні суспільно — політичні зміни відбуваються лише еволюційним шляхом.

Література

1. Цит. за: Довбищенко Я. Михайло Драгоманів — його життя, наукова, політична та громадська діяльність // Памяти Михайла Драгоманова. Сбірник — Харків: «ПОЮР» — 1920 — С. 2 — 15.
2. Драгоманов М. Вільна спілка // Драгоманівський збірник; «Вільна спілка» та сучасний український конституціоналізм / Тарас Андрусак (ред.). — Львів: Світ, 1996. — С. 5 — 73.
3. Драгоманов М.П. Передне слово до «Громади» // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. — Прага — Нью — Йорк, 1937 — С. 80 — 140.
4. Драгоманов М.П. Рай і поступ — Вінніпег, 1916 — 80 с.
5. Лисяк—Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк — Рудницький І. Історичні есе в 2 т. — Т.1. / Пер. з англ. У.Гавришків, Я.Грицака. — К.: Основи, 1994 — С. 299 — 347.
6. Лісовий В., Драгоманов і Донцов // Філософська і соціологічна думка. — 1991 — № 9. — С. 83 — 102.

Новакова Н.А. Концепция общественно–политической эволюции в работах М. Драгоманова

Анализируются проблемы общественно — политической эволюции в работах М. Драгоманова, известного украинского ученого. Рассматривается вопрос соотношения революции и эволюции, оптимальных путей политического развития.

Ключевые слова: общественно — политическое развитие, эволюция, революция.

Novakova, N.A. Conception of social–political evolution in the works of M. Dragomanov

The article is devoted to the problems of socio — political evolution in the works of M. Dragomanov, famous Ukrainian scientist. The author raises questions of correlation of such notions as evolution and revolution, appropriate ways of political development.

Key words: socio — political development, evolution, revolution.